НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ПАВЛІВ ЮЛІЯ ЗЕНОВІЇВНА

УДК [94(477+438): 341.43 (=161.2)] "1944/1951": 32.019.5 (477) "20"

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ 1944–1951 рр. У РЕГІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Центрі дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Литвин Микола Романович,
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
керівник Центру дослідження
українсько-польських відносин.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Каліщук Оксана Миколаївна,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
професор кафедри археології, давньої
та середньовічної історії України;

кандидат історичних наук, доцент
Кіцак Володимир Миронович,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри стародавньої
та середньовічної історії.

Захист відбудеться 16 жовтня 2018 р. о 17 год. на засіданні спеціалізованої вченої Д.35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України (79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розісланий 13 вересня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що, незважаючи на наявність публікацій, які стосуються перебігу процесу депортацій із польсько-українського прикордоння, немає комплексного дослідження, яке би виходило за рамки політичної, подієвої історії, і ґрунтовно висвітлювало би соціальний зріз проблеми, зокрема питання сприйняття процесу депортації та подальшої адаптації на новому місці переселенцями, а також специфіки пам'яті про Другу світову війну, міжнаціональний конфлікт та примусовий переїзд, малу батьківщину.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової теми "Українсько-польські взаємини на західноукраїнських землях (кінець XIX - початок XXI ст.): історичні моделі, етнічний, політичний та загальнолюдський вимір" (номер державної реєстрації 0115U007193), яку виконував Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Метою дослідження є відтворення збірного образу депортацій, травматичних подій, які передували цьому процесу в уявленнях переселенців та нащадків, включеності їхнього досвіду в історичну пам'ять України; вивчення співвідношення між різними рівнями ідентичності, гендерні особливості пам'яті депортованих.

У зв'язку з поставленою метою визначено **завдання**:

- з'ясувати підстави депортації українців із українсько-польського пограниччя 1944–1951 рр. у контексті Другої світової війни та формування повоєнних кордонів у Європі та проаналізувати головні віхи європейської міграційної політики у першій половині XX ст., нормативно-правові документи, які врегульовували процес депортації;

- простежити процес формування уявлень про міжнаціональний польсько-український конфлікт, Другу світову війну та депортацію з врахуванням особливостей творення наративів про травматичний досвід, спосіб їх передання наступним поколінням, репрезентацію образів минулого спільнотою переселенців;

- розглянути мас-медійні образи депортацій 1944-1951 рр., порівняти засади та принципи їх висвітлення у польській та українській пресі 1990-2017 рр., дослідити повсякденні уявлення причин та завдань депортаційних акцій;

- вивчити вплив деструктивного досвіду на конструювання образу малої вітчизни депортованих, з'ясувати місце цього образу в ієрархії цінностей переселенців і вплив походження останніх на формування історичної пам'яті нащадків та з'ясувати процес творення місць пам'яті, її збереження у регіональному зрізі України та Польщі у контексті польсько-українських відносин у гуманітарній сфері.

Об'єктом дослідження є образи депортацій і польсько-українського прикордоння в уявленнях переселенців із Холмщини, Надсяння та Лемківщини та відповідні історіографічні концепти, медійні дискурси, повсякденні візії цього питання українцями.

Предметом дослідження є наративи переселенців про життя напередодні війни; особливості репрезентації досвіду воєнних дій, міжнаціонального конфлікту, переселення та адаптації в радянському соціумі; образ малої вітчизни, механізми

його актуалізації та функціонування; процес збереження історичної пам'яті в родинах депортованих та поза її межами; збереження/втрати пам'яті про українську присутність на польсько-українському прикордонні до переселення; творення спільнотою переселенців символічних знаків та просторів, які присвячені трагедії депортованих українців з Польщі в Україні.

Хронологічні межі дисертації охоплюють події 1940-х до 2017 р. Верхня хронологічна межа пов'язана із аналізом методологічних підходів до питання міграції у європейській політиці першої половини ХХ ст., нижня – черговим напруженням у польсько-українських відносин щодо трагічних сторінок спільної історії.

Територіальні межі праці – територія Лемківщини, Надсяння та Холмщини як складова Краківського, Львівського, Люблінського воєводств (згідно з адміністративним поділом міжвоєнної Польщі); західні (Тернопільська, Рівненська, Волинська, Львівська) і південно-східні, куди депортовано українців з Холмщини, Надсяння та Лемківщини (Одеська, Миколаївська, Запорізька, Херсонська, Донецька) області Української РСР; з особливими акцентом на західні регіони, де компактно проживають депортовані українці із Польщі (Івано-Франківська, Львівська, Волинська, Тернопільська та Рівненська області).

Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові принципи: наукової об'єктивності, системності, контекстуалізації. Використано кейс-стаді підхід до формулювання об'єкту дослідження. Застосовано структурно-функціональний, порівняльний та методи аналізу та синтезу під час дослідження системи образів депортацій та польсько-українського конфлікту. Для структурування складових частин, досліджуваних аспектів у дисертації, розкриття процесу формування, виокремлення послідовностей, особливостей різних рівнів пригадування/пам'ятання в колективній регіональній пам'яті України та конструювання місць пам'яті депортованих в Україні та Польщі використано історичні методи: проблемно-хронологічний, ретроспективний та історико-генетичний методи. Під час аналізу масиву письмових спогадів та матеріалів усної історії використано антропологічний метод у поєднанні із міждисциплінарним та культурно-антропологічним підходами до дослідження колективної історичної пам'яті, а також наративний метод та контент-аналіз.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у ній:

Вперше:

- комплексно проаналізовано проблему переміщення населення в контексті так званого "польського питання", зокрема в політиці СРСР, Великої Британії та США, польського еміграційного уряду; простежено втілення концепції трансферу (переміщення населення) в європейській політиці та міжнародному праві першої половини ХХ ст.

- виділено основні психоемоційні, гендерні особливості репрезентації травматичного досвіду етнополітичного конфлікту, війни та переселення, які в поєднанні з історичною культурою України впливають на творення образу цих подій у спільноті переселенців та на національному рівні.

- реконструйовано висвітлення депортаційних акцій у пресі України та Польщі, візуальних репрезентацій в українських документальних фільмах.

Удосконалено:

- аналіз перебігу процесу депортації та подальшої адаптації матеріально-побутового і соціально-психологічного рівнів.

- підходи до вивчення історичної пам'яті депортованих, крізь призму его-документів, переселенських видань, матеріалів усної історії, місць пам'яті в Україні та Польщі.

- методи узагальнення травматичного досвіду, його впливу на творення образу малої вітчизни депортованими, їх множинної ідентичності.

- способи дослідження концепту культурної травми спільноти переселенців та постпам'яті нащадків.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що застосований міждисциплінарний підхід у вивченні історичних подій такого штибу, у поєднанні із психологічним інструментарієм, може мати застосування у розробці практичних посібників для широкого кола фахівців, які займаються дослідженням травматичного досвіду. Антропологічні засади до вивчення міжнаціонального конфлікту та депортацій можуть бути корисними під час розробки підручників з історії України та узагальнюючих праць із регіональної історичної пам'яті України.

Апробацію результатів дослідження здійснено на наукових семінарах та конференціях: VI та VII Ісаєвичівських читаннях (Львів, березень 2016 та 2017 рр.); Міжнародній конференції "Масове насильство та геноциди на українських землях в 1930-1940-х роках" (Харків, грудень 2016 р.); Міжнародній науковій конференції для молодих дослідників "Досліджуючи минуле: методологічне оновлення в історіографії в Україні" (Київ, квітень 2017 р.); Науковій конференції "70 років по тому" (Львів, квітень 2017 р.); ІІІ Міжнародній науковій конференції "Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX–XXI ст.)" (Львів, травень 2017 р.); на науковому семінарі відділу "Артес Ліберале"(„Artes Liberales") при Варшавському університеті (Варшава, липень 2017 р.).

Публікації. Основні результати роботи викладені у 6 наукових публікаціях, з них 5 – у фахових виданнях з історичних наук.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається із анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (560 найменувань), додатків (9). Загальний обсяг дисертації становить 303 ст., у тому числі 199 ст. основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, означено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету і завдання, об'єкт та предмет дослідження, обґрунтовано хронологічні та територіальні межі дисертації, визначено методологічну основу праці, пояснено новизну роботу та її практичне значення, деталізовано апробацію результатів.

Розділ 1 "Історіографія, джерельна база теоретико-методологічні засади дослідження" присвячений аналізу наукової літератури та джерельної бази з окресленої проблематики та викладу методологічних основ.

У *підрозділі 1.1. "Історіографічний огляд"* проаналізовано науковий доробок українських, польських та західних дослідників, який присвячений питанням, сформульованим у завданнях роботи. Відповідно до завдань роботи виділено три ключові тематичні блоки: політико-правові підстави депортаційних акцій у фокусі питання польсько-радянського кордону у дипломатичних відносинах СРСР та союзників, перебіг депортації та подальшої адаптації; концепт малої батьківщини, різні рівні історичної пам'яті та пригадування, репрезентації цієї пам'яті.

Перший тематичний масив в українській історіографії репрезентують дослідження: І. Козловського про формування повоєнного кордону; В. Макарчука про встановлення повоєнних кордонів з точки зору законності приєднання західноукраїнських земель до УРСР в 1939 р. та міжнародно-правову діяльність еміграційного уряду, позиції Великої Британії та США щодо включення цих теренів до УРСР; І. Цепенди про етнополітичні причини й наслідки українсько-польського протистояння під час Другої світової війни; І. Мраки, В. Трофимовича та А. Козицького про політико-правові підстави переміщення населення в контексті повоєнних змін.

Доповнюють дослідження й доробок польської історіографії.К. Керстен однією із перших дослідила проблему масових переселень у XX ст. у контексті Версальської системи міжнародних відносини та розробила термінологічну класифікацію поняття трансфер. Я. Чернякєвич, С. Чєшєлський, висвітлюючи проблематику репатріації поляків із СРСР, простежили передісторію депортаційних акцій, їх правову базу. Розгляду депортацій як інструменту політики великих держав у XX ст. присвячений збірник за редакцією Я. Волошина, виданий під егідою Інституту національної пам'яті. Питання отримання компенсації за майно після переселення та юридичні колізії пов'язані із наслідками укладених угод про переміщення населення перебувало у фокусі студій К. Міхнєвич-Ванік, М. Фушари.

Англомовні статті Л. Х. Вулсі та Г. Врайта з питань міжнародного права, які стосувалися польського питання у Другій світовій війні, з'явилися в "Американському журналі міжнародного права" майже синхронно із дипломатичними переговорами 1940-х рр. У сучасній англомовній гуманітаристиці депортації та переміщення населення особливо активно досліджують у фокусі міграцій, проблеми біженців. У частині із цих видань, зокрема у "Міжнародному посібнику з міграції та густоти населення" містяться розлогі теоретичні розвідки, присвячені розробці концепту переміщення людей у XIX–XX ст., категоризації терміну, застосуванню переселень у політиці великих держав. Серед величезного доробку англосаксонських авторів можна виокремити тематичні публікації британських дослідниць польського походження Г. Коханської та А. Дж. Пражмовської, які висвітлювали участь поляків у Другій світовій війні, зокрема і діяльність еміграційного уряду, особливу увагу приділяючи польсько-радянським перемовинам і впливу британської та американської сторін. Вплив радянської сторони у переговорах щодо врегулювання кордонів вивчав британський історик Л. Різ.

Наступний історіографічний тематичний зріз висвітлює проблематику депортацій 1944–1951 рр., адаптацію переселенців. До 1991 р. українсько-польське прикордоння досліджували насамперед українські вчені з діаспори, зокрема

Є. Пастернак. Після здобуття незалежності у 1990-х роках питання депортацій та польсько-українського конфлікту актуалізувалося у студіях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Я. Ісаєвича, М. Литвина, Л. Зашкільняка, Ю. Сливки).Перебіг переселенської акції 1944–1945 років у всіх повітах Холмщини та Підляшшя, розрахунки і компенсації за покинуте майно, працевлаштування переселенців у південно-східних та західних областях висвітлювали історики В. Макар, Ю. Макар, О. Савчук. Також про розселення, облаштування і проблеми адаптації переселенців йдеться у дослідженнях Г. Виноградської, Н. Вертлецької, О. Губанова, Д. Байкєніча, Р. Кабачія. Різні аспекти адаптації депортованих вивчали Т. Пронь, Т. Гонтар, Ю. Боднарчук.

У польській історіографії тема депортацій досліджувалася особливо активно в контексті так званої репатріації польських громадян із території України, Білорусії, Литви та операції "Вісла". Першому зрізові проблеми присвячені публікація Д. Сулі та збірник Інституту національної пам'яті "Ексодус. Депортації та міграції (східний напрямок). Стан і перспектива досліджень" (2008 р., під редакцією М. Звольського). Етнополітичному аспекту депортацій 1944-1947 рр. присвячені публікації Я. Пісулінського, Ґ. Мотики.

В окрему групу досліджень можна виділити публікації польських авторів українського походження, зокрема І. Галагіди, Р. Дрозда, Б. Гальчака, які, узагальнювали життя та побут української громади на заході та півночі Польщі у 1950–1980-х рр., зосереджували увагу на перебігу та наслідках операції "Вісла", підкреслювали її асиміляційне спрямування (здійснення заради вирішення українського питання).

В українській історіографії проблему депортації українців з Польщі здебільшого вивчали під кутом зору політичної історії. У руслі соціальної історії та соціально-антропологічних студій історії це питання досліджували українські вчені Г. Виноградська, Г. Боднар, зосередивши у своїх розвідках увагу на питанні малої вітчизни, її складових, процесі творення. Л. Халюк вивчала символічний та просторовий вимір цього концепту у контексті жанрових особливостей наративів депортованих українців.

Питання культурної пам'яті спільноти депортованих та її просторовий вимір розглядалися й у польській історіографії. Серед спеціально-тематичних праць важливе місце займають доробки А. Вилегали, М. Гловацької-Грайпер, В. Куделі-Свйонтек, У. Лехр, П. Трещинської. Методологічно та тематично суміжними є праці американського історика Е. Демшук про творення колективної пам'яті та її вимірів серед депортованих німців із Верхньої Сілезії, канадського соціального антрополога Н. Ханенко-Фрізен, яка вивчала українську ідентичність та її локальний вимір у канадському містечку Мандери у провінції Альберта наприкінці ХХ ст.

У ширшому зрізі різні аспекти польсько-українських відносин у гуманітарній сфері, уявлення та стереотипи вивчав Л. Хахула. Польсько-українсько-російські дискусії про важкі питання історії ХХ ст., спроби рефлексії над ними у наративах, публічному просторі досліджував А. Портнов. Польську візію проблеми репрезентували публікації М. Стемпки, К. Маліцького, Я. Сирника.

Отож, можна підсумувати, що здебільшого в українській історіографії питання депортації та суміжних проблем, вивчали у розрізі політичної історії, натомість

відсутні комплексні дослідження із застосуванням антропологічних візій історії, а історіософський вимір та пов'язаним із ним проблема колективної пам'яті потребують подальшої розробки, розширення кола джерел.

У підрозділі 1.2. Характеристика джерельної бази розглянуто матеріали, використані при вирішенні поставлених у дисертації завдань. Першу групу джерел складають неопубліковані матеріали усної історії та соціологічних опитувань, проведених авторкою. Основою джерельної бази дослідження є записані й проаналізовані за методами наративного аналізу спогади людей, депортованих із Холмщини, Надсяння та Лемківщини. Загалом у 2012–2016 рр проведено інтерв'ювання 42 осіб у Львові, Львівській, Франківській та Тернопільській обл.. Вибірка зумовлена тим, що для цілісної картини дослідження враховувався досвід переселення та адаптації осіб з різних географічно-кліматичних регіонів та місць розселення. Завдяки інтерв'юванню вдалося реконструювати ті частини спогадів переселенців, які зазвичай відсутні у збірниках, або подані стисло. Матеріали усної історії доповнюють дані, отримані в результаті анкетувань із нащадками переселенців, які проживали у м. Львові, Тернопільській та Львівській обл., проведених авторкою у 2013–2018 рр. (загалом 51 особа). Кількість та розселення респондентів не охоплює усі регіони України, але інтерв'ю дали можливість окреслити особливості збереження пам'яті нащадків, їх ставлення до регіонів, звідки походила родина, вплив переселення на життя, ідентифікацію. Ще два анкетування проводилися навесні 2015 р. в Львівському національному університеті: 30 студентів перших курсів філологічного та історичного факультету; в Інтернеті на базі платформи Гугл-форми у грудні 2016 – лютому 2017 рр.: 22 респонденти, здебільшого із Західної України, віком до 35 років. Результати цих анкетувань мають обмежену вибірку, але є однією із перших спроб дослідження депортації в історичній пам'яті, зокрема серед молоді західних областей України.

До другої групи джерел входять переписи населення та дані із соціологічних опитувань Польщі та України. Зокрема, це матеріали національного перепису Польщі у 2002 р. та 2011 р., які висвітлювали динаміку чисельності тих, хто себе ідентифікував як українці та лемки, проживаючи у Польщі та результати соціологічних опитувань Центру дослідження громадської думки Польщі, які регулярно проводяться щодо актуальних суспільно-політичних проблем. На противагу їм, в Україні такі дослідження здійснюються рідше, і з меншим переліком запитань, проте і їхні матеріали (Є. Головаха, Н. Паніна) є важливою частиною загального масиву джерел роботи.

Окрему третю групу джерел становлять матеріали, які зберігаються у Державному архіві Львівської області (Ф. Р–3229 Управління при РНК УРСР у справах евакуацій та розселення українського та польського населення), зокрема описи майна, поіменні списки переселених осіб, заяви і справи громадян про отримання громадянства і добровільне переселення до СРСР.

Опубліковані спогади депортованих українців з польсько-українського прикордоння формують четверту групу джерел. Вони дають змогу відтворити умови проживання, прояви міжнаціонального конфлікту та хід переселення. Одним із перших розлогих збірників був "Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр." (Том 3, 2002), в якому вміщено спогади переселенців. Проте

більшість із них мають виразне регіональне спрямування, тобто оповіді депортованих погруповані в рамках лише однієї спільноти. Наприклад, суто холмською є публікація “Книга пам’яті” (2004), видана до 60-річчя польсько-українського збройного протистояння, видання “Холмщина і Підляшшя: Обереги пам’яті: Історія, культура, спомини”(2010). Поширеним явищем є публікації спогадів односельчан, які містять також історико-краєзнавчі розвідки, наприклад “Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині” (2009), збірка, присвячена селам Надсяння за редакцією В. Ханаса, або ж спогади, присвячені одній родині, її переживанням Другої світової війни (публікація Д. Богуша) чи трагічних подій, як от спалення села Малковичі (авторства О. Падовської). У рамках товариства “Любачівщина” публікували свої спогади вихідці із теренів навколо Любачева. Здебільшого їх спомини, чи краєзнавчі розвідки друкувалися у часописах “Вісник Любачівщини” чи “Наш край Любачівщина”. За схожим тематичним принципом побудовані також спогади депортованих у 1951 р. (упорядковані Н. Кляшторною, Д. Петречко, І. Ніточком). Спогади лемків (авторства В. Ардана, І. Дідовича, М. Желема, В. Драня, І. Драня, О. Кратюк) мають схожу структуру, як і в інших груп депортованих.

До п’ятої групи джерел відносять спогади тих, хто був очевидцем акції “Вісла”. Здебільшого вони опубліковані у Польщі, частина з них у вигляді записів інтерв’ю зберігається в Архіві усної історії у місті Варшава (Archiwum Historii Mówionej, Karta). Використані у роботі інтерв’ю , що записані на початку 1990-х, розповідають про перебіг та наслідки операції “Вісла”.

Шосту групу складають збірники документів, які відображають нормативно-правову базу депортацій та загалом українсько-польський конфлікт: збірка документів про перебіг депортацій у Польщі та Україні в 1944–1947 рр.; збірник документів спецслужб Польщі й УРСР; видання “Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі УРСР 1944–1946”; зібрання документів за редакцією В. В’ятровича, які відтворюють польсько-українське протистояння на локальному рівні.

В окрему групу джерел виділено документальні фільми та передачі про переселення (“Остання поїздка додому”, “Двері Лемківщини”, “Ти, не згасла, зоре ясна”, “Устрики – історія розвіяних доль”, “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків”, “Історична правда з Вахтангом Кіпіані. Операція з переселенням”, “Машина часу. «Вісла». Етнічний злочин проти українців Польщі – 70 років потому”); записи інтерв’ю з депортованими, які здійснюють ентузіасти, публічні діячі.

Матеріали української та польської преси. формують восьму групу. Аналіз публікацій дав змогу простежити включеність проблематики депортації в колективну пам’ять населення України, виявити динаміку змін ключових підходів до подачі матеріалів у Польщі. У роботі використано публікації (видані у 1990–2017 рр.) у часописах: “Новий час” (Жидачів, Львівська обл.), “Голос з-над Бугу” (Сокаль, Львівська обл.), “Високий замок” (Львів), всеукраїнських газет “День”(Київ) та “Дзеркало тижня” (Київ), інформаційних інтернет-ресурсів – “Радіо Свобода”, “Zaxidnet” (Західнет); польських часописів – “Газета Виборча”(Gazeta Wyborcza, Варшава), “Мисль Польська” (Myśl Polska, Варшава), “На рубежю” (Na

rubieży, Вроцлав), “Історія. До Ржечи” (Historia Do Rzeczy, Варшава); пресових ресурсів української громади у Польщі – “Наше слово” (Варшава), “Простір. The Ukrainian multimedia portal”. Періодика відображала частково регіональний зріз в Україні, та позиції різних ідеологічних середовищ від ліберального до консервативно-націоналістичного спрямування у Польщі. Вибірка матеріалів здійснювалася за тематичним підходом, головним критерієм відбору матеріалів була наявність інформаційних повідомлень, аналітичних розвідок, присвячених депортації українців у 1944–1951 рр., у тому числі і про операцію “Вісла”.

Дев’ята група джерел - публіцистика громадських діячів, істориків, публічних інтелектуалів, які включені у гуманітарний дискурс польсько-українських взаємин, зокрема В. Портникова, Я. Грицака. В. В’ятровича, В. Кіпіані. Важливим є видання “Волинь дві пам’яті” (передрук статей з “Газети виборчої”). Проаналізовано публіцистику Я. Куроня, П. Смоленського, М. Копровського.

Загалом використання широкого спектру джерельної бази дало можливість виконати поставлені у роботі завдання та провести дослідження образу депортацій в уявленнях переселенців та нащадків, включеність їх досвіду в історичну пам'ять України.

У підрозділі 1.3. “Історична пам’ять та травматичний досвід як об’єкт дослідження” здійснено характеристику методологічних підходів, понятійного апарату означених теоретичних концептів. Сформульовані основні категорії, які означують історичну пам’ять – це, зокрема, вибірковість, емоційна образність, спрощення складних категорій таким чином, щоб їх зрозумів ширший загал, відчуття часу, який розгортається як певний циклічний, міфічний процес. Проаналізовано методологічні концепти до вивчення колективного зрізу історичної пам’яті, зокрема М. Гальбвакса, П. Нори, А. та Я. Ассманів, А. Конфіно, В. Кенштайнера, А. Новака.

Обґрунтовано використання поняття регіональної пам’яті, яке вживається для означення регіонального/локального зрізу пам’яті у тих регіонах, де проживають депортовані, адже у колективній пам’яті України суттєву роль відіграють місцеві, локальні, особливості попереднього історичного минулого. З теоретико-методологічної точки зору поняття регіональної пам’яті краще розроблене в польській історіографії. Соціолог М. Голка вживав це визначення, протиставляючи його пам’яті універсальній, яка по суті є історичним досвідом цілого суспільства. Автори колективного енциклопедичного видання “Modi memorandi. Leksykon kultury i pamięci”(2014) натомість вважають, що поняття локальної та регіональної пам’яті є синоніми, бо вони стосуються регіонального зрізу пам’яті.

В роботі також окреслено специфіку фільму. Кінострічку, навіть документального жанру, варто розцінювати не є як істинне відображення, передання реальності (минулого), а як її відтворення, тлумачення, чи прочитання крізь призму авторської позиції.

У фокусі дослідження авторки суб’єктивний вимір пам’яті, робота з пам’яттю (індивіда та суспільної групи). Із пам’яттю соціальної групи пов’язане поняття пост-пам’яті. Цей термін запропонувала американська дослідниця М. Гірш для окреслення розділу, чи типу пам’яті осіб, які безпосередньо не переживали певну подію, але перейняли погляд/ пам’ять від близьких осіб, родичів. Найчастіше

пост-пам’ять формувалася у розрізі травматичного досвіду, і, як відзначав американський історик Д. Ла Капра, “може передаватись у гіперболізований, перебільшений спосіб”. Цей досвід, який не був пережитий, а здебільшого сконструйований на підставі оповідей, можна простежити у нараціях переселенців, особливо тих, які були депортовані у дитячому віці, або ж були народжені уже після переїзду.

Використано й матеріали усної історії як окремого напрямку дослідження, що вивчає травматичний досвід. Окреслено методологічні засади роботи із автобіографічним інтерв’ю як історичним джерелом. За основу взяте визначення польської дослідниці В. Куделі-Свйонтек про те, що автобіографічне інтерв’ю – це інтеракція, певна гра між інтерв’юером та респондентом. Співучасть у творенні цього виду джерела перетворює процес інтерв’ю на певну угоду, згоду вислухати і ставитися з повагою до тієї візії життя, яку пропонує респондент, сприймати його як співтворця минулої реальності. Запис спогадів будувався на підставах напівструктурованого інтерв’ю. При аналізі інтерв’ю використано наративний метод, суть якого полягає в аналізі оповіді, під час якого головна увага була зосереджена не на події, а на способі її подання. Проведено транскрибування й виокремлення текстових конструкцій, їх наративний аналіз, застосовано контент-аналіз для дешифрування образу малої вітчизни.

Використання у дослідженні письмових та особливо усних наративів депортованих концептів, пов’язаних із травматичною пам’яттю, фальшивими спогадами покликані репрезентувати людський вимір окреслених проблем. Усну історію слід сприймати не як джерело “правдивої/істинної/об’єктивної” інформації (так само як і будь-яке інше джерело, створене людиною), а як погляд зі середини, бачення свідка, спостерігача, яке надає історії гуманістичного виміру.

У підрозділі *1.4. “Особливості вивчення пограниччя, множинної ідентичності”* окреслені поняття, які використовують для означення соціокультурного феномену пограниччя в українській, англійській, французькій та польській мові. Подано коротку характеристику, окреслено модифікацію концептів фронтиру та т.зв. “кресів”. Досліджено прикордоння як простір зустрічі, стику представників різних культур. Тут по-іншому, згідно із визначенням Я. Верменич, аніж в центрі функціонують ключові норми, ідеології. Поєднання цінностей різних культур призводить до виникнення особливої ідентичності пограниччя – регіональної субкультури із екзистенціальною філософією та ідеологією “приватної вітчизни”.

Крізь призму ідеології “приватної вітчизни” відбувається творення образу прикордоння переселенцями із Закерзоння. Розкрито значення цього концепту, подано значення термінів “образ” (як витвору свідомості, просторової моделі) та “мовний образ світу”. Окреслено складові частини поняття “образи українсько-польського прикордоння”. Охарактеризовано уявлення депортованих та історіографічний концепт. Зауважено, що спогади переселенців про прикордоння формувалися з чималої просторової дистанції, головно після примусового переселення, тому вони містять чимало ідеалізації. Така ідеалізована візія прикордоння перетворилася на міф, який необхідний для самоусвідомлення особи, бо слугує опорою для конструювання регіональної, чи локальної ідентичності

переселенців. Це самоусвідомлення людини є частиною ширшої системи ідентичностей, або ж є підвидом культурної ідентичності.

Подано огляд визначальних праць дослідників ХХ ст., представників напрямків символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму, які намагались зрозуміти механізм окреслення, визначення "себе" людиною в суспільстві, зокрема Ч. Кулі, Дж. Міда, Е. Ґофмана, Г. Ґарфінкеля, П. Бергера, Н. Еліаса. Також подано ідеї постструктруаліста П. Бурдьє, екзистенціоналістів Ж.-П. Сартра, С. де Бовуар, окреслено підходи до вивчення питання самості крізь призму психоаналітики, психіатрії в працях Ж. Лакана, Е. Еріксона та концепту ідентичності крізь призму нової філософської парадигми пост-модернізму (від кінця 1980-1990-х років) у доробках Е. Ґіденса та А. Сена.

Отже, авторка підсумовувала, що подані вище методологічні розвідки дають підстави стверджувати про наявність системи ідентичностей, які сповідує особистість. До однієї із таких ідентичностей – регіональної чи локальної можна віднести цей тривкий зв'язок депортованих із малою батьківщиною, який співіснує поряд із ключовою самоідентифікацією – українською.

У **розділі 2 "Колективна пам'ять про депортації українців 1944–1951 рр."** простежено особливості творення спогадів про війну та міжнаціональний польсько-українського конфлікт, вплив подій на конструювання розповідей про депортацію та адаптацію переселенців, окреслено ґендерні особливості цього досвіду. У фокусі дослідження проаналізовано історіографічний зріз політико-правових підстав до депортації та сприйняття проблеми депортації українців з польсько-українську прикордоння у медійному просторі.

У параграфі "2.1 Війна та міжнаціональний конфлікт: травма, віктимізація та фантомна пам'ять депортованих" окреслено передумови, які вплинули на те, що польсько-українське протистояння 1943–1944 рр. набуло форм збройного конфлікту, подано коротку характеристику останнього на теренах Закерзоння.

Відтворено розповіді депортованих про Другу світову війну, їх регіональну специфіку. Окрему увагу у роботі приділено негативній емоційній складовій оповідей з часу війни, які чинять суттєвий вплив на те, у який спосіб переселенці розповідатимуть про них. Показано, що образ міжнаціонального конфлікту, війни та переселення сформований не лише під впливом психологічної травми, але й побудований за схемою, яка притаманна історичному гранд-наративу України: суттєве акцентування на віктимілогічному досвіді соціальної, чи національної групи. Підсумовано, що наративи, які конструюють переселенці про війну та депортацію, є відображенням не лише їх травматичного досвіду, а також сконструйованої культурної травми.

Окреслено два способи, у який депортовані розповідали про окреслені події. Перший – це нейтральний, беземоційний переказ про кривди, нещастя громади, на приклад повторювальні звороти, як-от "то таке страшне було, українців били, різали". У іншому випадку спогади навпаки уривчасті, але сповнені яскравих/межових (різні вияви страху) емоцій оповіді. Такі розповіді можуть бути свідченнями глибокої психологічної травми, про яку особа не бажає пригадувати, і піддатися повторному травмуванню, повертаючись у цей час, або ж – постпам'яттю

осіб депортованих у дитячому віці, чи народжених у сім'ях депортованих уже після переїзду.

З'ясовано, що більшість переселенців-респондентів, чи тих хто залишив спогади, були ще дітьми, проте описують пережитий досвід військового часу та депортації з позиції дорослого. Поширеним явищем є гіперболізація, конструювання фантомних сюжетів про злочини "польських бандитів" (у випадках коли свідки були дітьми, або ж не були присутніми при цьому), яким приписують надмірну жорстокість. Респонденти могли називати кривди, яких зазнала їх громада, без особливих емоцій. Вказані оповіді вказують на пасивне пригадування, яке підживлювало також і канон пригадування, присутній у спільноті переселенців. Із схожими акцентами лише на втратах, жертвах поневіряннях своєї соціальної групи, пригадували про міжнаціональний конфлікт та війну й депортовані поляки, тобто існують певні канони пригадування подій такого типу.

У параграфі "2.2 Політико-правові підстави депортаційних акцій" розкрито передісторію масових депортацій на межі XIX–XX ст., показано, як укорінилася практика трансферу населення задля вирішення проблем національних меншин, подано перелік ключових депортаційних акцій, здійснених Радянським Союзом, нацистською Німеччиною.

Показано значення термінів, які використовуються для класифікації переміщення населення, міграції: трансфер/переміщення (transfer de population, transfer), у сучасній англосаксонській традиції частіше вживають поняття міграції (migration), добровільної (voluntary), зазвичай викликаної економічними причинами, примусової (forced, displasment). Зауважено, що в нормативних документах, які уможливлювали депортацію, фігурує термін "евакуація","евакуації", "евакуація добровільна". Натомість у польській історіографії (особливо до 1989 р.) частіше використовувалося поняття репатріація (repatriacja - повернення на батьківщину, яку з певних причин змушені покинути). Проте з огляду на новий політичний дискурс після 1989 р у Польщі та 1991 р в Україні історики частіше вживають поняття переселення, депортація, або ж виселення.

Переміщення населення розглянуто у контексті геополітичних планів СРСР, Великої Британії та США щодо розподілу сфер впливу після Другої світової війни. Показано, що польське питання, зокрема майбутній східний кордон, був маніпулятивним засобом у політиці західних союзників та СРСР. Після наступальних операцій Німеччини, особливо після падіння Франції, Велика Британія, усвідомлюючи можливість залишитися сам-на-сам із Німеччиною, активніше шукала можливості для зближення з Радянським Союзом. Визначальну роль у дипломатичних відносинах під час війни мала Тегеранська конференція. На заключному засіданні СРСР домігся визнання польського кордону на Сході станом на вересень 1939 р. та західного – по ріці Одер. Водночас Й. Сталін у розмовах із В. Черчілем та Ф. Д. Рузвельтом отримав формальну згоду на переміщення поляків та українців із прикордоння.

Й. Сталін використовуючи тактику доконаних фактів, вирішив питання урегулювання прикордонних теренів шляхом так званого "обміну населення". Втім, депортації 1944–1946 рр. не вирішили українського питання, тому під формальним приводом вбивством генерала К. Сверчевського Варшава прийняла рішення про

депортацію українців пришвидшеними темпами на так звані повернені землі (колишні німецькі території). - операцію “Вісла” Остання переселенська акція відбулася 1951 р. у рамках так званого “обміну територіями”. Підсумовано, що переселення населення стала остаточним засобом для руйнування колишнього річпосполитського простору, сприяло утворенню однонаціональної держави, уникненню в майбутньому міжнаціональних конфліктів.

У параграфі *“2.3 Наративи переселенців про процес депортації та облаштування на новому місці*” реконструйовано збірний образ депортації, який фігурує у спільноті переселенців. Показано уявлення депортованих про причини депортації, колективні візії цих подій у нащадків депортованих (дітей та внуків). Розповіді про депортацію зазвичай менш травматичні, ніж оповіді про війну та міжнаціональний конфлікт, але у випадку постраждалих від конфлікту чи бандформувань депортація ставала можливістю вижити, тому оповіді про переїзд важливі. Зауважено, що спогади про переселення складаються із тематичних блоків: організаційна робота евакуаційної комісії, дорога до залізничних станцій, переїзд, прибуття на нове місце, перші враження.

Депортовані схильні покладати відповідальність за міжнаціональний конфлікт, і частково депортацію на так звані “треті сторони”, які виступають збірним образом політиків, або керівників держав. Образ цих подій зумовлений патерналістської моделлю взаємодії держави та громадян, пригадуванням в рамках “пост-пам’яті”. Переселенці як соціальна група відіграють здебільшого пасивну роль жертви, яка не змогла змінити наперед визначений сценарій подій. Сконструйована пасивність дозволяє легше пережити втрату свого дому.

Показано як стреси і тривалий переїзд у товарних вагонах вплинув на сприйняття часу та простору – депортовані втрачали відчуття реальності, їх час сповільнювався, тому сукупно ці фактори вплинули на те, що вони емоційніше сприймали нове місце проживання. Такі оповіді стосувалися не лише різниці у краєвидах, агрокультурі, а й цілого комплексу труднощів побутового характеру.

У дисертації виділено гендерні особливості репрезентації досвіду воєнного часу, міжнаціонального конфлікту, переселення та подальшої адапатації в радянському соціумі. Жінки, розповідаючи про життєві негаразди із часу війни та міжнаціонального конфлікту, частіше ділилися своїми емоціями та переживаннями, почасти навіть дуже травматичними, пов’язаними із насильством. Чоловіки ж зазвичай не залишали таких детальних оповідей. Для жінок властиво сакралізувати момент прощання з “рідною землею”. Розповідаючи про труднощі опісля приїзду, жінки наділяли активною позицією батьків і чоловіків. Чоловіки-респонденти будували оповідь з позиції власної активності.

У параграфі *“2.4 Депортаційні акції у медійному просторі та повсякденних уявленнях:регіональна/національна пам'ять”* проаналізовано образи депортаційних акцій у пресі України та Польщі, візуальних репрезентацій в українських документальних фільмах. Анкетування студентської молоді (проведені навесні 2015 р. та у грудні 2016 – лютому 2017 рр.) продемонстрували, що ті особи, які не мають родичів із Закерзоння, мають розмите уявлення про депортацію українців до УРСР в 1944–1947 рр., а майже чверть із респондентів сплутало ці події з операцією “Вісла” (весна 2015 р.). Згідно із опитуванням, що проводилося в

Інтернеті на думку 36,8 % респондентів ініціювали та здійснювали депортаційні акції радянська влада у Москві та Польща, польський уряд (як її маріонетка); 26,31 % анкетованих відповіли, що це – комуністи та влада (не вказуючи їх державної приналежності). Складна воєнно-політична ситуація в країні, суттєві зміни акцентів у польсько-українських відносинах у 2015–2017 рр. кардинально не змінила візій депортації українців з Польщі. Переселенські акції надалі головно є частиною регіональної історичної пам'яті. Пам'ять про них особлива сильна у місцях компактного поселення, чи переселенських родинах-середовищах. Напередодні річниць, ювілейних дат з часу депортації підвищується інтерес до цієї проблеми в медіапросторі. Особлива увага, хоча і тимчасово, на всеукраїнському рівні була напередодні 70-тих роковин операції "Вісла". Назагал в українському соціумі існує проблема хибного ототожнення депортацій 1944–1946 рр. із операцією "Вісла", яку підживлювали також і фактологічні помилки у публікаціях українських журналістів. Такий образ пов'язаний також з тим, що про операцію "Вісла" швидше почали говорити у публічному просторі Польщі.

Питання депортації висвітлено у документальних фільмах, зазвичай знятих у межах спільноти переселенців і телевізійних передачах. Медійний продукт відображає погляд спільноти переселенців, тобто є ауторепрезентацією – образом самих себе. У ньому ключове місце належить сприйняттю себе жертвою, яка відіграє пасивну роль в історії, проте заслуговує на пам'ять не лише власних нащадків, а й ширше – громади, держави, в якій мешкає.

Після аналізу польських періодичних видань встановлено, що найбільше зацікавлення зростало напередодні річниці акції "Вісла" у 2007 р. та 2017 р. Напередодні 70-х роковин у 2017 р. з'явилися публікації присвячені операції в контексті польсько-українського протистояння під час Другої світової війни, важливості примирення. 2007 р. активно обговорювалися не лише символічні жести-вибачення польського президента Я. Качинського, а й питання можливості виплати компенсації.

Простежено, що у 2017 р. у польській пресі виразний акцент на згладжуванні суперечностей минулого, водночас із позитивною та частково маніпулятивною тезою про відповідальність комуністичної системи за здійснення акції "Вісла". Зауважено, що риторика в українських медіа про кваліфікацію "Вісли" як етнічної чистки порушує ще більш вразливу тему Волині, адже частина науковців та публічних інтелектуалів трактує її як і етнічну чистку, так і геноцид. Відзначено, що така обережність щодо висвітлення питань пов'язаних з операцією "Вісла" у ліберальних медіа є спробою уникнення загостреної уваги, суспільних суперечок щодо трагічних сторінок польсько-українських взаємин. Однак такий дискурс, у поєднанні із публікаціями спогадів очевидців, польським авторами, без ширшого роздумування можна розцінювати також двояко: як неготовність, чи радше відмову від принципу історіописання, коли увага зосереджувалася виключно на польській жертовності; або ж як спробу хоча б частково подолати суперечки навколо мартирологічного виміру історії.

Розділ 3 "Ідентичності депортованих. Медіальність історичної пам'яті" присвячений аналізу впливу деструктивного досвіду на творення образу малої вітчизни депортованих, характеристиці його складових, місцю цього образу-

концепту в системі цінностей депортованих та їх нащадків. Також виділено основні етапи появи та види місць пам'яті, їх збереження в Україні, Польщі у контексті міждержавних відносин у гуманітарній сфері.

У параграфі "3.1. Образ малої вітчизни". Трансмісія пам'яті" здійснено дослідження поняття мала батьківщина. Вказаний концепт розглянуто крізь призму колективної пам'яті, зокрема як комунікативну та культурну. Під час роботи простежено певну універсальність процесу сакралізації та ідеалізації малої батьківщини, адже схожі процеси відбулись із пам'яттю про т. зв. "креси", чи про терени, які втратила Німеччина після війни.

Спогади про місце народження, юності стали тим простором, у координатах якого існує дім, який є сакрумом, адже він був основою для конструювання ідентичності. Втрата дому як ключової категорії, через яку відбувалось ототожнення себе із зовнішнім світом, а також родинно-сусідської громади у комплексі із травматичними переживаннями війни та, здебільшого примусового, переселення формували спрощений, в цілому позитивний образ, який з часом піддавався ідеалізації. За допомогою методики контент-аналізу матеріалів усної історії встановлено, що уявно-сакральний образ зосереджений навколо ключових природо-географічних координат (гори, ріки, ліси) знайомого, свого простору, в центрі якого знаходиться дім, приязні суспільно-національні відносини, здебільшого сільські пейзажі з так званими окрасами (церква, школа, кооператива). Часово-просторова дистанція між уявленим та реальним простором, що зазнав суттєвих змін після депортації, посилювала тугу, ностальгію. Тривав конфлікт між ностальгійним та реальним образом цих теренів, особливо якщо переселенці відвідували місце народження одноразово. Загалом відвідини місця походження стали важливим кроком для примирення остаточного сприйняття втрати і неможливості повернення (разом із віком та закоріненням в Україні), а для частини осіб мало і певний терапевтичний ефект. Натомість діти та внуки депортованих, згідно з матеріалами анкетування, здебільшого лише чули розповіді про Закерзоння, депортацію. Проте більшість із них стверджувало, що походження їх батьків не вплинуло на життя. Лише третина з них зауважила, що родинне походження по-різному познаилося на житті. Для частини нащадків, які виростали із травматичними розповідями, ці терени стали так званою постпам'яттю, що побудована на емоційному відчуванні чужого досвіду, однак це пам'ятання стало важливим не через відчуття приналежності, а через зв'язок із рідними, які походили із Закерзоння.

У параграфі *"3.2 Множинні ідентичності. Міжгрупові стереотипи: "свій" "чужий" "інший""* висвітлено комплекс ідентичностей депортованих. Створений у пам'яті простір, втрачений для депортованих, слугував першочерговою опорою для сприйняття себе у світі та побудови територіальної ідентичності. В ієрархії цінностей цей рівень ідентичності мав високу символічну вагу, однак ступінь ототожнення особи залежав від життєвих обставин і був змінною категорією. Відразу після переселення здебільшого людина не мислила такими категоріями як національна чи територіальна ідентичність.

Авторка припускає, що нова радянська дійсність і оточення впливали на поступове утвердження української ідентичності, тоді як питання територіальної ідентичності залишалося в межах дуже закритого, приватного простору, і не

артикулювалося назовні. Після переїзду місцеві мешканці маркували депортованих як “чужих”, “зайд”, проте депортовані поступово пристосувалися не лише до матеріально-побутових умов, а й до нового оточення. Вказаний процес був поступовим, а не лінійним чи швидким, та дуже індивідуальним.

Водночас, депортовані особи, як демонструють матеріали інтерв’ю та спогади, виразно артикулюють свою українськість, а місце, яке належить малій батьківщині в системі ідентичностей, репрезентації цього зв’язку, залежить від терену, звідки походить людина, його культурних особливостей.

У параграфі *“3.3 Місця пам’яті в Україні та Польщі. (Не)пам'ять про українську присутність в Польщі”* показано як на хвилі національно-патріотичного піднесення 1990-х років відбувалося творення товариств депортованих. Відтворено активну фазу процесу маркування простору спільнотою депортованих.

У дисертації використано термін “спільноти пам’яті”, який застосовують для дослідження колективної пам’яті соціальних груп, пам’ять яких була “замовчуваною”, і підтримувалася завдяки старанням локальної спільноти, головно через родинно-сусідські, чи приятельські зв’язки. Цей теоретичний концепт застосовується у вузькому розумінні лише для окреслення комеморативних практик товариств переселенців та творення ними рамок пригадування. Згуртування та об’єднання їх спільнот можна розглядати у контексті внутрішньої деколонізації пам’яті. Активні діячі суспільно-культурних товариств депортованих українців намагаються зберегти пам’ять про втрачені терени, трагічні сторінки польсько-українського етнополітичного конфлікту у роки Другої світової війни, депортації. Водночас вони творять певний канон пам’яті, особливо виразний у спогадах.

Символічне маркування простору спільнотою депортованих особливо активно почало відбуватися від 2004–2007 рр. у місцях компактного проживання, та обласних центрах, де за ініціативою суспільно-культурних товариств депортованих почали з’являтися скульптурні композиції, зазвичай із сакральними елементами, які увіковічували трагедію українців Закерзоння, церкви та музеї. Включення символів депортованих до культурного ландшафту міста є тривалим процесом і залежить від впливовості спільноти, адже частина із них знаходиться не на головних вулицях міст, і почасти лише виняток становлять пам’ятні знаки у селах, які зазвичай встановлені неподалік церкви.

Комеморативні практики спільноти переселенців є частиною ширшого дискурсу українсько-польських відносин у гуманітарній сфері. Спільна історія, особливо трагічні сторінки міжнаціонального конфлікту у роки Другої світової війни, унеможливлюють лінійний процес налагодження добросусідських відносин. Періодичні суперечки у царині польсько-української історії можна пояснити дещо сповільненим процесом “емансипації власної історії” в Україні, відкриттям/переосмисленням раніше заборонених питань, зокрема діяльності ОУН, УПА, українсько-польського протистояння.

У **висновках** дисертації подано узагальнюючі результати дослідження. Встановлено, що:

1) Практика трансферів застосовувалася великими державами протягом першої половини ХХ ст. Депортації українців та поляків із прикордонних теренів були частиною ширших геополітичних планів СРСР, Великобританії та США у контексті

розподілу сфер впливу після Другої світової війни. Польська сторона відстоювала необхідність міжвоєнного статус-кво щодо кордонів. На прикордонних теренах тривав етнополітичний польсько-український конфлікт, а тому переселення українців до УРСР могло вирішити українське питання.

2) Часовий проміжок, який відділяв переселенців від часу війни та депортації, вік та психоемоційні особливості є базисом образів відтворюваних у спогадах. Друга світова війна для переселенців – це зазвичай загострення польсько-українських відносин – конфлікт на Холмщині та Надсянні, а у лемків – позиційні зміни на фронті. Хронологічно це 1943–1944 рр., лише в депортованих у 1951 р. центральним сюжетом є розповіді про депортації. Визначальним факторами, які вплинули на спосіб представлення окреслених подій є комплекс негативних переживань та психологічна травма.

3) Суттєвий вплив мав сконструйований образ цих подій у спільноті переселенців зі значними акцентами на віктимілогічному досвіді групи, як і в історичному гранд-наративі України. Оповіді переселенців про війну та депортацію, є відображенням також сконструйованої культурної травми. З віком спогади переселенців ставали розмитішими, залишалося менше деталей. Більшість осіб, які залишили спогади, були свідками подій у дитинстві, хоча частина із них будувала роповіді з позиції дорослого. Поширеним явищем були конструювання гіперболізованих чи фантомних сюжетів, пов’язаних, наприклад, зі злочинами “польських бандитів”, яким приписують надмірну жорстокість. Також часто респонденти називали кривди, яких зазнала їх громада, без особливих емоцій, що свідчить про пасивне пригадування, на відміну від безпосередніх спогадів про травматичні подій, які, як правило, уривчасті. Схожим чином, акцентуючи лише на втратах своєї соціальної групи, пригадують важкі спогади про міжнаціональний конфлікт та війну депортовані поляки. Щодо гендерних особливостей репрезентації згаданих подій, то жінки відвертіше демонстрували свої емоції, ділилися переживаннями, натомість чоловіки були менш схильними до розлогих оповідей про свої почуття у контексті спогадів про війну, зокрема про переселення.

4) Депортації українців 1944–1951 рр. є частиною регіональної історичної пам’яті, особливо там, де вони компактно мешкають, чи в родинах і/або громадських товариствах переселенців. Підвищений інтерес у медіапросторі до депортацій з’являється напередодні річниць та круглих дат. Лише тимчасово напередодні 70-тих роковин акції “Вісла” депортації стали актуальною темою для ЗМІ. Ця подія набула резонансу в контексті загострення українсько-польських відносин у гуманітарній сфері 2015–2017 рр., анексією Російською Федерацією Криму – появою внутрішньо переміщених осіб, по-суті “повторно вимушено переселених” (кримських татар). Водночас назагал у суспільстві побутує хибне ототожнення депортацій 1944–1946 рр. із операцією “Вісла”.

5) Ситуативне зацікавлення тематикою депортації українців можна простежити і в Польщі. У 2007 р. у центрі уваги були символічні жести вибачення президента Я. Качинського. Напередодні 70-ї річниці операції “Вісла” з’явилося чимало матеріалів про польсько-українське протиборство під час Другої світової війни, можливості та вагомості примирення. Помітними були також позитивні і неоднозначні акценти із наголосом на те, що відповідальність та вину за здійснення

акції “Вісла” слід покладати на комуністичний режим. Натомість в українському медіа-секторі піднімалося питання про кваліфікацію “Вісли” як етнічної чистки, що зачіпало ще більш вразливу для Польщі тему Волині. Можна припустити, що взаємозалежність у висвітлені цих трагічних подій минулого сформували такий підхід у ліберальних польських ЗМІ, який мав на меті уникнути конфронтації щодо гострих сторінок трагічного минулого. Проте вихід друком у Польщі спогадів очевидців операції “Вісла” у 2017 р., здебільшого без рефлексій щодо польсько-українських відносин, можна трактувати як неготовність, чи радше відмову від принципу історіописання, коли увага зосереджувалася виключно на польській жертовності.

6) Концепт малої батьківщини є частиною колективної пам’яті спільноти переселенців. Втрата дому як ключової категорії, через яку відбувалось ототожнення себе із зовнішнім світом, примусовий переїзд та деструктивні спогади з часу війни, руйнування родино-сусідської громади у комплексі згладжували всі неоднозначні, чи негативні спогади про місце свого народження, відтак з часом залишився лише каркас дитячих та юнацьких спогадів на фоні мальовничої природи, із назагал позитивним емоційним тлом. Цей комплекс спогадів про дім як сакрум поступово ставав основою для побудови власної культурної, чи територіальної ідентичності. На противагу депортованим для дітей та внуків цей простір менш важливий, хоч і у їхньому випадку раннє знайомство із травматичним досвідом, родинними оповідями вплинуло на появу так званої пост-пам’ятті, що побудована на емоційному переживані, відтворені чужого досвіду.

Неможливість повернення та прагнення зберегти пам’ять про свою трагедію спонукала депортованих до творення місць пам’яті поза межами малої батьківщини. Ступінь інтенсивності маркування простору залежить від впливовості громади депортованих у конкретному населеному пункті, але назагал краще їх пам’ять репрезентована у невеликих містах та селах.

7) Повільне утвердження нових концептуальних підходів, які мали б прийти на заміну однобокому позитивістському баченню, вплинули на те, що майже чверть століття своєї незалежності Україна займала позицію слабшого партнера в польсько-українському діалозі. В цьому частково сприяло економічне піднесення в Польщі після вступу до Європейського союзу. Дещо запізніле творення власного пантеону героїв та загальноукраїнського історичного концепту, підживленого війною з Росією, загострило польсько-українські відносини, спровокувавши чергову кризу. Особливо гостроти взаєминами додав прихід 2015 р до влади у Польщі правих сил, які вдалися до маніпулятивних заяв щодо питань історії. Однак варто зауважити, що спалахи в так званому “прихованому” українсько-польському протистоянні 2013–2017 рр., – це результат применшення українським керівництвом ролі Польщі, її вкладу у розвиток демократії в Україні, як і дещо декларативне сприйняття важливих для Польщі гуманітарних дилем/проблем. У випадку політикуму Польщі – розчарування в Україні як партнері, її можливості системно вирішувати нагальні питання, і водночас небажання бачити в Україні самодостатнього гравця, з власною історичною політикою.

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Павлів Ю.* Видавнича діяльність суспільно-культурних товариства депортованих українців міста Львова. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 9. С. 280–290.

2. Павлів Ю. Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 572–583.

3. Павлів Ю. Місця пам'яті депортованих з Польщі у 1944–1946 рр. в Україні. *EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ. European philosophical and historical discourse*. Praha, 2016. Volume 3. С. 29–37.

4. Павлів Ю. "Нас били, різали", "такий був час":до питання колективної травми та наративу страждання в депортованих українців з Польщі у 1944-1951 рр. *Український історичний збірник.* Київ: Національна Академія Наук України, Інститут Історії України, Рада молодих вчених, 2018. Випск 20. С. 189–201.

5. Павлів Ю. Образ "малої вітчизни" в історичній пам'яті переселенців із Холмщини та Лемківщини. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів. 2015. Вип. 8. С. 163–179.

6. Павлів Ю. Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих з Холмщини). *Новітня доба*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 1. С. 181–200.

АНОТАЦІЯ

Павлів Ю.З. Депортації українців з польсько-українського прикордоння 1944–1951 рр. у регіональній пам'яті України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018.

Відтворено збірний образ депортацій з українсько-польського прикордоння у 1944–1951 рр., травматичних подій, які передували цьому процесу в уявленнях переселенців та нащадків, включеність їх досвіду в історичну пам'ять України. Досліджено співвідношення між різними рівнями ідентичності, гендерні особливості пам'яті депортованих. Комплексно проаналізовано проблему переміщення населення в контексті так званого "польського питання", зокрема в політиці Радянського Союзу, Великої Британії та США, польського еміграційного уряду. Простежено процес формування уявлень про міжнаціональний польсько-український конфлікт, Другу світову війну та депортацію з врахуванням особливостей творення наративів про травматичний досвід, спосіб їх передання наступним поколінням, репрезентацію образів минулого спільнотою переселенців. Розглянуто мас-медійні образи депортацій 1944–1951 рр., співставлено засади та принципи їх висвітлення у польській та українській пресі 1990–2017 рр. та

досліджено повсякденні уявлення причин та завдань депортаційних акцій. З'ясовано місце образу малої вітчизни в ієрархії цінностей переселенців і вплив походження останніх на формування історичної пам'яті нащадків та визначено процес творення місць пам'яті, її збереження у регіональному зрізі України та Польщі у контексті польсько-українських відносин у гуманітарній сфері.

Ключові слова: Україна, Польща, Друга світова війна, депортація, культурна травма, образ малої вітчизни, регіональна пам'ять.

АННОТАЦИЯ

Павлив Ю. З. Депортации украинцев с польско-украинского пограничья 1944-1951 гг. в региональной памяти Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.01 - история Украины. - Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. Львов, 2018.

Воспроизведены собирательный образ депортаций из украинского-польского пограничья в 1944–1951 гг., травматических событий, которые предшествовали этому процессу в представлениях переселенцев и потомков, включенность их опыта в историческую память Украины. Исследовано соотношение между различными уровнями идентичности, гендерные особенности памяти депортированных. Комплексно проанализирована проблема перемещения населения в контексте так называемого "польского вопроса", в частности в политике Советского Союза, Великобритании и США, польского эмиграционного правительства. Прослежен процесс формирования представлений о межнациональном польско-украинском конфликте, Второй мировой войне и депортации с учетом особенностей создания нарративов о травматическом опыте, способе их передачи следующим поколениям, репрезентации образов прошлого сообществом переселенцев. Рассмотрены масс-медийные образы депортаций 1944–1951 гг., Сопоставлены основы и принципы их освещения в польской и украинской прессе 1990–2017 гг. и исследованы обыденные представления причин и задач депортационных акций. Выяснено место образа малой родины в иерархии ценностей переселенцев и влияние происхождения последних на формирование исторической памяти потомков. Определен процесс создания мест памяти, ее сохранение в региональном срезе Украины и Польши в контексте польско-украинских отношений в гуманитарной сфере.

Ключевые слова: Украина, Польша, Вторая мировая война, депортация, культурная травма, образ малой родины, региональная память.

SUMMARY

Pavliv J. Z. Deportations of the Ukrainians from the Polish-Ukrainian borderland of 1944–1951 in the regional memory of Ukraine. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2018.

Collective image of deportations from the Ukrainian-Polish borderland of 1944–1951 as well as of traumatic events, that preceded this process in the views of displaced persons,

and their descendants and the inclusion of their experience in the historical memory of Ukraine are recreated. Interrelations between the different levels of identity and the gender features of the deportees' memory are investigated.

The problem of displacement of the population in the context of the so-called "Polish question", in particular in the policy of the Soviet Union, the United Kingdom, the United States of America and the Polish emigration government is analyzed in the complex. Implementation of the concept of transfer (displacement of the population) in European politics and international law of the first half of the 20th century is deduced. The process of creation of memoirs about inter-ethnic Polish-Ukrainian conflict as well as about deportation and further adaptation at three levels (personal and family level; level of deportees' communities; level of regions where displaced persons live) is observed. Gender peculiarities of narratives about war, deportation and further adaptation are also researched. Study of this process was carried out taking into account the influence of traumatic experience. The next aspect of investigation is the presentation of these narratives in the deportees' community as well as their internal canons of representations, which are also formed under the influence of the historical narrative of the country with the key images of suffering and heroism. It is defined, that individual psycho-emotional features, time as well as rubbing and simplifying complex stories, which are inherent to collective memory, had jointly influenced on the character of the deportees' stories.

The oral and written memories of the deportees are analyzed. It is established that in their collective memory, the war, as a rule, began with the aggravation of the Polish-Ukrainian conflict in the Kholmshchyna and Nadsyannia and with position changes at the front and redeployment of troops in the Lemkivshchyna, which were in 1943–1944. Exception is made only by deportees, which were displaced in 1951, for which the central story in the narratives is the deportation action.

The representation of the deportations of 1944–1951 in the media space of Ukraine and Poland in 1990–2017 is investigated. The analyzed press and journalism give grounds to assert that despite the difficult political and military situation in the country that influenced the appearance of internally displaced persons and significant changes in the emphasis in Polish-Ukrainian relations during 2015–2017, resettlement actions are mainly the part of the regional historical memory.

The concept of a small homeland through the prism of collective memory, in particular as communicative and cultural, is considered. Certain universality of the process of sacralization and idealization of the small homeland is confirmed. The memory of the place of birth, of childhood, of youth became the space in which the house was introduced, after what it became the sacrum that was the basis for constructing identity. It is established that the descendants of the deportees, as the materials of the conducted questionnaires have shown, heard the stories of their relatives about the territory of Zakerzon and deportation. However, only for a part of the descendants who grew up with traumatic stories, these lands became the so-called post-memory, built on the emotional experience of someone else's experience. This memory has become important not because of the feeling of belonging to these territories, but because of the connection with relatives that came from Zakerzon.

Keywords: Ukraine, Poland, The Second World War, deportation, cultural trauma, the image of small homeland, regional memory.

Підписано до друку 04.09.2018 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. № 6

Друк ПП «Ощипок М. М.»
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
e-mail: ommzmik@ukr.net